

СПЕЦИФІКА ІСЛАМУ В КРИМУ У XV - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯХ

Сьогодні багато вітчизняних дослідників намагаються знайти і донести до широких верств населення дійсну історію релігійного життя і формування культурних традицій народів Криму.

Багатотисячолітній процес змішання народів, що наповнювали півострів із Середземномор'я, Іранського плоскогір'я, Малої і Середньої Азії, Кавказу, Сибіру і Західної Європи, неминуче вів до зникнення старих і виникнення нових етнічних груп. Так на підрунті обживших раніше Крим народів, а пізніше тюркомовних та татаро-монгольських племен, що переселилися до Криму в середньовіччі, сформувалася кримськотатарська народність. Шляхом метисації та асиміляції виникли етнічні групи кримчаків, караїмів, греків-урумів.

Перша хвиля монголо-татар прийшла на Кримський півострів у 1223 р. Протягом XIII століття майже весь Крим, за винятком гірської і прибережної частин, був зайнятий різноплем'яною Ордою тюркомовних народів. Розпочався тривалий процес тюркизації населення півострова. Мовою міжнаціонального спілкування для всіх народів Криму стала кримськотатарська мова.

Після розпаду Золотої Орди в 1428 р. утворилося Кримське ханство з династією Гирейів із роду Чингисидів на чолі. До ханства входив сам Кримський півострів, землі Північного Причорномор'я і Кубані. Іслам, запроваджений на півострові в XIII-XIV століттях сприяв зміцненню державності і сміливо входив у свідомість, побут і традиції кримськотатарського народу, що знаходився на етапі свого формування. Проте вже в 1475 р. турки окупували всю гірську частину Криму, Кафу, Гезлеве, Мангуп і Чембало. Кримське Ханство стало васалом Османської Імперії. Султан був не тільки сюзереном, але і верховним главою мусульман Криму. Поступово йшов процес формування феодальних відносин, зміцнення влади родової знаті (беїв-карачеїв).

Проблема взаємозв'язку світської і духовної влади в мусульманському середньовічному суспільстві трактується неоднозначно. На відміну від традиційного мусульманського розуміння держави як релігійно-політичного об'єднання, для тюркських народів було характерно сприйняття держави як чисто політичної спільності.

* Бойцова О.С. – аспірантка Севастопольського державного технічного університету.

Тому вони вважали природним право правителя, який одержав свою владу від Аллаха, видавати закони, що ґрунтувалися на звичаях народу і визначалися потребами держави.

У ісламі не було догматизованої офіційної церковної структури і інституту рукоположення. Проте фактично в ісламі склалася своя церковна ієрархія і склався цілий шар духівництва. З утворенням феодальних держав в кожній з них виникло цілком самостійне внутрішнє управління релігійними справами.

Процес ісламізації Кримського півострова завершився в XV сторіччі. Мусульманське духівництво в Криму було дуже численним. Місцева релігійна влада і відповідні організації розділилися на 3 гілки:

1) шар власне служителів культу, діяльність яких була пов'язана з мечетями;

2) прошарок законодавців і відповідні релігійно-судові установи, відповідальні за праворегулювання;

3) шар духівництва, зайнятий справою релігійного просвітництва.

З розвитком культу святих з'явився ще один прошарок - людей, що обслуговують святі місця. Самостійне місце в структурі релігійних організацій займали суфійські громади, що функціонували незалежно від офіційної релігійної влади.

На чолі місцевого мусульманського духівництва стояв муфтії, як вища духовна особа після халіфа - турецького султана. Світську ж владу тримали у своїх руках намісники султана - Кримські хани з династії Гирейів. У інскрипціях Кримських ханів згадувалися такі представники духівництва: мударриси (вчителі богослов'я), кадїї (судді), шейхи (голови мусульманських духовних братств), муедзини (служителі мечетей, які виголошували заклик на молитву). Судячи з ханських підтвердних ярликів, обсяг конкретних пільг служителям культу поступово збільшувався, тобто роль мусульманського духівництва в житті кримського суспільства постійно посилювалася [Смирнов В.Д. Татарско-ханские ярлики из коллекции Таврической ученой архивной комиссии.- Симферополь, 1917.- С. 3-7].

Важливим джерелом існування для мусульманського духівництва в Криму були вакфи - форма невідчужуваної власності, яка призначалася державою або окремою особою на релігійні або добродійні цілі. Вакуф міг складатися з рухомого чи нерухомого майна, прибуток із якого йшов на утримання релігійних, добродійних і навчальних установ. У Криму існували як духовні, так і приватні види вакфів: ебнай-вакуф (успадковувався по чоловічій лінії); евляд-вакуф (успадковувався і по чоловічій, і по жіночій лініях); ебнай-вакуф биоктен-биок (надавав право спадкування старшому в роді по чоловічій статі); евляд-вакуф

биюктен-биюк (зберігав право спадкування за старшим у роді, але без вказування на статть) і бейлик (переходив до старшого в роді тільки по чоловічій лінії). Існував особливий вид змішаного вакуфа: його фундатор у заповіті вказував, що при припиненні нащадків по чоловічій статі вакуф повинний був перейти до жіночої лінії. Якщо родове спадкоємництво взагалі припинялося, приватний вакуф ставав духовним [Абдулаева 3.3. Частные вакуфные землевладения в Таврической губернии. //Культура народов Причерноморья.- 1997. - № 2.- С. 89-91].

Найбільш численним було мусульманське духівництво, яке обслуговувало мечеті і навчальні заклади, що існували при них - мектебе (початкові школи) і медресе (школи вищого ступеня). Всього в Криму до середини XVIII сторіччя було побудовано 1531 мечеть, 35 мектебе, 25 медресе. У Бахчисараї, як резиденції ханів, було побудовано 29 мечетей, 3 медресе, 8 мектебе; в Ак-Мечеті (Сімферополь) - 7 мечетей, 3 мектебе і 1 медресе; у Гезлеві (Євпаторія) - 21 мечеть, 7 мектебе; у Карасу-Базарі (Білогірськ) - 17 мечетей, 3 мектебе [Таврические губернские ведомости.- 1884.- № 119].

Кримськотатарські мечеті споруджувалися, зазвичай, однією добродійною особою або цілими громадами на тій підставі, що не існує вище блага, аніж побудувати будівлю для звеличення Аллаха. Окремі будівники храмів користувалися в татар великою пошаною і називалися «баніями». Банійством надзвичайно дорожили і намагалися не дозволяти кому-небудь другому ремонтувати мечеть, побудовану предками. У Криму будувалися мечеті двох типів: парафіяльні і соборні.

Цікаві відомості про мусульманське духівництво і кількість керованих ними мечетей і медресе надав російському уряду в 1783 р. Мехмет-бей Ширинський. Так, наприклад, при соборній мечеті в Кафі Буюк-джами існувало таке духівництво: один хатиб, два мулли, чотири муедзини. Про Бахчисарайську ханську мечеть повідомляється, що при ній знаходилися: один хатиб, два мулли, шість муедзинів і один мутефеллі (староста при мечеті). Крім того, при цій мечеті існувала обслуга із тридцятьох повсякденних читців Корана, десятьох читців Корана у святкові дні, двох бібліотекарів і вчителі богослов'я.

На утримання муфтія, духівництва і мечетей ханська скарбниця щорічно відпускала 6371 крб. 85 копійок, на утримання медресе - 12 крб. Духівництво соборних мечетей одержувало платню значно більшу, аніж духівництво звичайних парафіяльних мечетей. Так, наприклад, на утримання Ханської Бахчисарайської мечеті відпускалося 468 крб. у рік, іншій Бахчисарайській мечеті, так званій мечеті Крим-гірей Хана, - 97 крб. 30 копійок, а Судакської ще менше -35 крб. Інші прибутки духівництва, як у містах, так і в селах, одержувало від прибутків вакуфів

або за рахунок прихожан [Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом. /Под ред. К.В. Ханатского.- Симферополь, 1867.- С. 20-25].

Все, що пов'язувалося з мектебе і конфесійною освітою у мусульман, носило священний характер. Утримувалися мектебе, зазвичай, на засоби мусульманської громади. Посади вчителів мектебе виконували не тільки представники місцевого мусульманського духівництва, але і члени їхніх сімей. Так, учениць могла виховувати дружина, дочка мулли і т.д. Також могли викладати в мектебе люди, що здійснили паломництво до святих місць - хаджи, також сохти (студенти медресе), а також достатньо освічені члени місцевої мусульманської громади. Часто приміщення для мектебе виділяли при мечеті або при будинку мулли, вони були не пристосовані для навчальних занять і не задовольняли своєму призначенню. Головною метою навчання було читання Корана арабською мовою. Хоча система навчання багато в чому потребувала вдосконалення і реформування, давні мектебе зіграли важливу роль в історичній етнопедагогіці кримськотатарського народу.

Духівництво обиралося на свої посади народом, як і імами, мулли обиралися громадою того села, куди запрошувалися. При відсутності духовенства навіть мирянин міг бути обраний у муфтії і духівники.

Всі представники духівництва у кримських татар носили відмінне від мирян убрання, що складається з каука (довгий сукняний балахон) і чалми. У муфтія комір балахона обшивався золотом і повинний був бути зеленого кольору. Кади-ескер одягався так само, але без золотої обшивки. Кадії вдягалися в малиново-червоний балахон і чалму, на плечах - червоний шарф. Хатипи і мулли могли вдягатися в мирський костюм або в костюм духівництва того кольору, що давався йому за походженням. У татар існують два кольори, яким вони надають особливе значення: червоний і зелений, які належать нащадкам Мухаммеда від його дочки Фатими.

У випадку відсутності мулли його обов'язок виконував муедзин, а якщо не було і його, то кожний знаючий напам'ять установлені для намазу молитви, мав право зайняти місце на меграбе і керувати молільниками.

Хан і Кади-аскер призначали кадіїв в основні райони Криму, що називалися кадїликами. Проте в чотирьох кадїликах (Кафе, Судаку, Мангупі й Ени-кале) кадїв призначав турецький султан. Дворянство мало свої особливі суди, рішення яких затверджувалися кади-аскером і муфтієм. Окремі суди мали мусульманське духівництво і іновірці. З розвитком міст з'являлися особливі міські судді шегер-кади, що призначалися також кади-аскером. Питання внутрішнього управління,

оголошення війни, набору війська вирішувалися в державній раді – дивані [Смирнов В.Д. Крымское ханство до XVIII в.- СПб, 1887.- С 8-20].

Судочинство в Криму проводилося за правилами шариату. У своїй структурі шариат охоплює, крім власне правових норм, питання релігійної обрядності, культу і моральні норми, яким надається ранг закону. Шариат найбільш чітко відбив у собі всі сторони соціально-економічних, політичних і ідейних підвалин розвинутого феодального суспільства. Шариат містить у собі багато релігійно-культових, обрядових і моральних вимог, підіймаючи їх до рангу закону з установленням суворого контролю за їх виконанням і визначенням мір покарань за їх невиконання, що є властивим тільки ісламу. Таким чином, у Криму, на відміну від Османської Імперії, існував поділ світської і духовної гілок влади [Мейер М.С. О соотношении светской и духовной власти в Османской политической системе в XVI-XVIII вв. //Ислам в истории народов Востока.- М., 1981.- С.51-62].

Під впливом ідей і норм ісламу формувалася національна культура кримських татар, їх побутові і народні традиції, мова, спосіб життя, система освіти та виховання дітей, розквітли мистецтво, писемність, архітектура. Мусульманська цивілізація Криму відрізнялася високим ступенем віротерпимості. Наприклад, християнський Успенський собор біля Бахчисараю, що був опорою православної церкви в Криму, до початку турецького протекторату користувався не тільки матеріальною підтримкою правителів ханства, але і просто авторитетом серед багатих татар. У тарханних ханських ярликах згадуються фінансові пільги, надані караїмським громадам. У Кафі в дотурецький період існувало 17 католицьких храмів і 2 монастирі з латинськими школами при них, грецькі храми і монастирі, вірменські, російські церкви, єврейські і караїмські молитовні будинки. Хаджи-Дивлет Гирей жертвував чималі гроші на християнські монастирі, ставив свічки перед ликом Успенської Божої матері перед походами на степовиків-кочівників. У 1428 р. у Партениті була споруджена православна церква повністю за кошти Кримського ханства.

Важливими подіями в релігійному житті кримських татар були свята Рамазан-байрам і Курбан-байрам. Крім звичайних свят кримські татари відзначали чотири священних вечори, два з яких називали арифами, а інші - намазами. В пам'ять про пророків відзначали Ашер. Кожне правове і сімейство готувало великий казан шорби з пшениці, квасолі і сушених фруктів, що їли разом із бідняками і із сохтами (семінарстами), які одержали від муфтія дозвіл обходити домівки мусульман і співати священні іляхи (гімни на честь Мухаммеда і Якуп-пейгамбера - Івана Хрестителя) [Кондараки В.Х. В пам'ять столетия

Крыма. Этнография Тавриды. В 2-х т.- М., 1883.- Т. 2. - С.112-170].

В мусульманських релігійних обрядах Криму затвердилося декілька різновидів музики: азан - заклик до молитви, читання речитативом Корану (таджвид) і дикр (зикр) - вид культових екстатичних співів, що використовувалися суфіями. Крім них існували й інші види релігійних пісень: читання на розспів духовних віршів класичної поезії; музичні розповіді на релігійні сюжети. До них відносилися і мелодійна декламація іншад під акомпанемент ребаба (струнний інструмент); деякі обрядові жанри, що пов'язані з релігійною стороною національного ритуалу. До числа останніх відносилися і іляхи, що одержали широке поширення в Криму. Іляхи існували і у деяких мусульман Кавказу, зокрема осетин. За рубезем вони мали достатньо широке поширення (Туреччина, Іран). Кожний народ виконував іляхи на рідній мові з використанням деяких арабських слів-термінів і релігійних оборотів промови, узвичаєних і відомих у мусульманському світі.

Іляхи в перекладі з арабської мови означали божественні. Судячи з їх змісту і призначення, іляхи могли класифікуватися як релігійні пісні-гімни. На відміну від інших пісень іляхи містили в собі певні риси місіонерства. У них були закладені традиції духовного перетворення людини. Іляхи постійно нагадували людям про їхню відповідальність перед образом Всевишнього, змальовуючи муки, що могли їх очікувати в потойбічному житті. Всі вони були побудовані у формі звернень: до Аллаха, до Землі, до Людини, до Світу, тим, хто пішов із цього життя і до тим, кому належить звідси піти, до рідних і близьких, котрих розділила смерть, до друзів. Існували іляхи повчального й оповідального характеру, де особливе місце приділялося пророку Мухаммеду.

Широко були поширені в кримських татар мевлюди (від арабського - дитя), що у багатьох мусульман виконувалися зазвичай на місяць рамазан (місяць народження Мухаммеда). У Криму мевлюди, що супроводжуються язичницькими ритуалами, були невід'ємною частиною молитовних процесій. Мевлюд містив автобіографічні дані Мухаммеда і його сім'ї і виконувався у кожного народу своєю національною мовою.

Крім того, у народі були поширені іляхи, що виконуються одною особою й в інший час (поза мевлюдом). Їх інтонаційна орнаментика більш складна, а метроритмика вільна (мабуть, цим і було викликано їх сольне виконання). Мелодичні типи іляхів могли переходити з одних текстів в інші. Чіткий, одномірний ритм іляхів був викликаний перебиранням релігійних чоток під час їх виконання. Деякі іляхи в подібних випадках виконуються і сьогодні.

Більш стійко зберігалися в народі іляхи, що виконуються при обмиванні небіжчика, так звані «Су селячи» (водяна милість). У

залежності від районів Криму вони мали різні варіанти виконання. Обряд відспівування небіжчика був своєрідним оплакуванням того, хто пішов з життя. Вони містили прохання до всевишнього про милосердя, відпущення гріхів, а також бажання уникнути випробувань і подяку усім, хто прийшов провести його в останню дорогу [Там само].

Іслам суворо забороняв голосити над необмитим тілом небіжчика, тому в побуті кримських татар цей обряд знайшов дещо іншу форму: виконання пісень іляхів відбувалося не перед небіжчиком, а в сусідній кімнаті. Згодом у ряді районів іляхи стали виконуватися безпосередньо перед покійниками. Незважаючи на те, що пророк Мухаммед заборонив спів і плач над покійниками, у Криму, крім «Су селячи», що входила в обов'язкову процедуру поховального обряду, виконувалися пісні-голосіння ще до обмивання. Цей ритуал у ряді місць півострова (особливо на Південному узбережжі Криму) стійко зберігався.

Іляхи використовувалися і у весільному обряді. Так, існували іляхи, що виконуються під час фарбування червоною хною волосся, долонь, нігтів рук і ніг, ступнів нареченої, а також у ритуалі голення нареченого. Особливі іляхи співалися, коли проводжали нареченого в кімнату нареченої.

У кримських татар були поширені й інші види іляхів, зокрема, що виконуються воїнами при бойових походах і під час проводів синів-воїнів на битву. Виконувані селянами, вони містили побажання і нагадування про те, за що вони йдуть битися. Сьогодні збереглися тільки ті іляхи, що використовувалися у весільних і поминальних обрядах. Подальше дослідження і розкриття специфіки жанру іляхів допоможе краще пізнати звичаї і традиції кримських татар.

Особливе місце в мусульманській традиції Криму займав культ святих, тому в різних районах Криму з'являлися святі місця (азиси) і цілий штат служителів, що доглядали за ними. Азис, як правило, носив назву тієї місцевості або тих особливих чудес, що приписувалися святому. Над Азисом читали сури Корана, молитви з проханнями до святого, здійснювали неодноразовий обхід навколо могили, ритуальне обмивання, брали землю, що вважалася цілющою, освячували дитяче намисто від зурочення і т.д. При деяких Азисах існували медресе й оселі дервішів - теккіє, служителі яких доглядали за могилою. Іноді на гроші тих, хто зцілилися, споруджувалися величні дюрбе (мавзолеї).

Таким відомим святилищем є Уч-Азис (трьох святих) біля Бахчисараю. У передмісті Бахчисараю ушановували Азис Аджидер-мелек-султана, який за легендою служив воїном у Мухаммеда і був посланий їм у Крим проповідувати Коран. Йому належала власноручно написана Мухаммедом молитва проти всяких хвороб, яку він продавав

хворим. За свідченням В.Х. Кондаракі наприкінці ХІХ сторіччя ця молитва належала місцевому шейху, який продовжував торгувати нею вже під назвою «Золота молитва» [Там само].

Одним з таких святих місць був Кирк-Азис, що знаходився недалеко від села Каясти (північніше селища Зуя). За сказанням там були поховані сорок мучеників, що загинули на війні. Кримські християни також ушановували цю святиню і вказували на легенду про сорок юнаків, що загинули за проповідь святого писання. Инкерман-Азис знаходився на плато біля стін стародавньої фортеці Каламита в межах сучасного Севастополя. Паломництво до цього Азису, як правило, відбувалося у вересні, проте багато правовірних відвідували його цілий рік.

Кримське ханство в середні віки було впливовою силою Східної Європи. Проте, знаходячись між Османською і Російською імперіями і виступаючи буфером у їхніх сутичках, Кримське ханство відставало економічно і до кінця ХVІІІ сторіччя було не здатне стримувати просування Росії, яка шукала вихід до Чорного моря. З 1783 року розпочався новий період історії Криму в складі Російської імперії. Іслам варто назвати одним із чинників, які сприяли збереженню етнічної самобутності кримськотатарського народу.

Для того щоб зберегти свою самобутність, зміцнити самосвідомість етносу, кримськотатарському народу було необхідно об'єднатися навколо єдиного духовного стрижня. Саме іслам став основою формування нових ідеалів, традицій і культури кримських татар.